

Ю.Д. ДРЕВАЛЬ

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕОРІЮ ПЕРЕХОДУ ВІД АВТОРИТАРИЗМУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Розглянуто теорію переходу від авторитаризму до демократії. На прикладі функціонування парламентів уточнено положення щодо етапів переходу та консолідації демократії.

The theory of transition from authoritarianism to democracy was examined. The provisions as for the periods of transition and consolidation of democracy were specified on the example of functioning of parliaments.

Демократизація – це процес, за допомогою якого колишні авторитарні держави намагаються встановити політичну систему з більшою мірою участі громадян в управлінні і більшою прийнятністю влади до запитів громадян.

За понад півтора століття до такого процесу прилучалися десятки країн, що, звичайно, не могло залишитися поза увагою дослідників. Хронологічно “першу хвилю” демократизації обмежують 1828 – 1926 рр., а “другу хвилю” – 1943 – 1964 рр. Але становлення демократизації (чи “транзитології”, “демократичного транзиту” або “теорії переходу від авторитаризму до демократії”) як наукового напрямку досліджень перехідних суспільств завдячує португальській революції 25 квітня 1974 р., від якої бере початок “третя хвиля” демократизації.

Предметом транзитології є дослідження комплексу питань, пов’язаних із процесом переходу від авторитарного режиму до демократії. До них, як правило, відносять “стартові умови” (залежність переходу від соціокультурного стану суспільства), етапи чи стадії переходу, його моделі, загрози стагнації чи навіть “реверсивного розвитку”, а також кінцеву мету. Наявність зазначених концептів засвідчує те, що транзитологію дійсно можна розглядати в якості дослідної галузі знань.

У дослідженні транзитології чітко простежуються два етапи: перший, що представляє її класичну парадигму (друга половина 70-х – початок 90-х рр. ХХ ст.; “третя хвиля” – Дж. Марч, Дж. Олсен, Д. Растроу, А. Тофлер, почасти С. Хантінгтон та ін.); другий, сучасний, першочергово націлений на з’ясування переходу в посткомуністичних суспільствах (А. Браун, В. Банс, В. Гельман, Г. О’Доннел, Т. Карозерс, У. Кейс, Т. Кузьо, С. Копштейн, Х. Лінц, М. Макфол, В. Полохало, Л. Сморгунов, А. Степан, О. Фісун, почасти – Л. Даймонд, С. Хантінгтон та ін.).

У працях зазначених учених детально опрацьовано комплекс питань,

віднесених до класичної парадигми транзитології, першочергово, стосовно “стартових умов” та етапів переходу. Проте поки що залишається недостатньо опрацьованою проблема демократизації колишніх радянських країн, у т. ч. й України.

До того ж, досить часто “демократизацією” називають будь-які сучасні суспільно-політичні процеси, без огляду на науково опрацьовані та емпірично вивірені критерії. Словосполучення “в умовах демократизації...” чи “під впливом демократизації...” зустрічаються в сотнях рукописів, але інколи вони не мають ніякого смислового навантаження. Такий підхід не лише затушовує сутність явища, що розглядається, а й деструктивно впливає на транзитологію в цілому.

Завданнями даної роботи, з урахуванням наведеного стану досліджень, є:

- уточнення і систематизація напрацювань стосовно етапів демократичного транзиту та його кінцевої мети – консолідації демократії;
- виведення авторської моделі “пострадянського транзиту”;
- аналіз інституційної складової демократизації на прикладі парламентів і парламентаризму.

Концепція виходить з абсолютної неможливості безпосереднього і швидкоплинного переходу до демократичного суспільства. Адже воно має ґрунтуватися не лише на гаслах і бажанні, а й на достатньо зрілих суспільних, політичних, правових, соціальних відносинах. Згідно з напрацюваннями американського дослідника Д. Растоу, зробленими ще 70-х рр. ХХ ст., єдиною попередньою умовою визнається національна єдність [6, с. 6-7], але події 1990-х рр. вказують на необхідність появи всебічних передумов демократизації, та, в разі недостатності передумов, загрози “реверсивного розвитку” (тобто повернення до вихідної стадії чи “сповзання” до авторитаризму). Відтак, чим більш зрілим є сукупність соціокультурних та економічних передумов, тим вищою є можливість успішного проведення демократизації, і навпаки.

Складовою частиною теорії, покликаною конкретизувати окремі положення і наблизити її до розуміння сутності перехідного суспільства, є з’ясування етапів (стадій) демократичного транзиту. Як правило, мова йде про три чи чотири стадії. За Д. Растоу, наприклад, “при переході до демократії послідовність має бути такою: від національної єдності як підґрунтя демократизації, через боротьбу, компроміс і звикання – до демократії” [6, с. 14]. Таке визначення стадій, за нашим баченням, страждає надмірною абстрактністю. До того ж, воно виведене у відносно далекі 70-ті рр. попереднього століття і не враховує сучасних реалій. Більшу практичну значущість, на наш погляд, має чотирифазна модель, виведена його співвітчизником Ф. Шміттером: 1) лібералізація недемократичного режиму; 2) переговори і укладання угод; 3) прийняття рішень; 4) консолідація демократичних інститутів, звикання суспільства до

нових політичних механізмів [11].

Для подальшого аналізу слід деталізувати поняття “консолідація демократії”, яке посідає чільне місце в напрацюваннях транзитологів і має методологічне значення. Ф. Шміттер, наприклад, акцентує увагу на відносинах співробітництва і конкуренції, які приходять на заміну епізодичним угодам, половинчатим нормам і випадковим рішенням [11, с. 17]. Російський дослідник Л. Сморгунов ключовим у цьому відношенні вважає не суб’єктивне сприйняття норм і цінностей, а надійність подальшого існування демократичних інститутів, відсутність загрози реверсійних процесів [7, с. 225]. Відомий американський соціолог І. Валлерстайн виходить з неможливості виведення якоїсь єдиної формули демократичного зразка і вважає за необхідне говорити про “переважно демократичну систему”, головним критерієм якої є розвиток на власній основі (“демократія як можливості”) [1, с. 82-83]. Професор Гарвардського університету С. Хантингтон при цьому робить акцент на укріпленні політичних інститутів, першочергово – інститутів виборів та політичних партій [9].

Погоджуючись з наведеними твердженнями, слід визнати, що консолідація демократії має включати два обов’язкові компоненти: ціннісний (як досягнення консенсусу відносно визначення політичних процедур) та інституціональний (як утворення органів влади, в яких повноцінно представлені інтереси різних політичних сил).

Останнім часом активно пропагуються концепції, які певною мірою суперечать правилам “демократичного транзиту”. Опоненти вказаної теорії першочергово виходять з певної розмитості та незавершеності процесу демократизації у більшості поствавторитарних країн, і головним чином з цієї причини вважають за доцільне у даному відношенні говорити не про політичну теорію, а лише про певний політичний проект (І. Кузнецов, А. Пікель, з певною часткою умовності – М. Бернхардт). Посилують їх позиції й неоднозначність оцінок щодо можливостей досягнення “кінцевого пункту”. Згідно з концептів, наприклад, “делегативної демократії” (Г. О’Доннел), “дефектної демократії” (В. Меркель, А. Круассан), “електоральної демократії” чи “псевдодемократії” (Л. Даймонд), “неліберальної демократії” (Ф. Захарія), більшість колишніх авторитарних країн у прогнозованому майбутньому нездатна наблизитися до ідеалу (у формі “ліберальної демократії”!).

Утім, ми вважаємо, що транзитологія має всі права для того, щоб називатись саме наукою, а не лише загальною фразою чи політичним гаслом. Згідно з наведеними вище зауваженнями щодо консолідації демократії такі концепції не можуть свідчити про дефектність вказаної теорії. Поділяючи оцінки щодо необхідності відособлення “четвертої хвилі”, вважаємо, що пострадянські країни не можуть розглядатися виключно в законсервованому чи статичному відношеннях, і вони загалом підпадають під загальну шкалу демократизації.

При цьому слід враховувати, що їй властиві деякі ознаки “молодої науки” з властивими їй незашореністю в аналітичній роботі та акцентами на пошуки нових формул. До того ж, абсолютний розрив між старою і новою політичними системами взагалі неможливий, адже всі традиційні елементи не можуть руйнуватись навіть внаслідок радикального переходу. Погодимось і з вітчизняною дослідницею М. Шаповаленко, що “транзитологія дозволяє розглядати політичний процес як постійну динаміку з багатьма можливостями та множинною перемінних, котрі важко врахувати при прогнозуванні” [10, с. 20].

Однією з найбільш складних і водночас вельми нагальних є проблема сприйняття демократичних цінностей країнами колишнього СРСР (за виключенням країн Балтії), тобто, “посткомуністичного”, чи, точніше, “пострадянського” транзиту. Цим країнам властиві деякі особливі риси, які не лише обтяжують шлях переходу до демократії, а й дозволяють говорити про суттєві особливості посткомуністичного переходу. Деякі дослідники у відношенні колишніх радянських республік взагалі говорять про наявність “четвертої хвилі”, яка істотно відрізняється від попередніх “вирів” (А. Браун, М. Бернхардт, М. Макфол, О. Фісун та ін.).

На особливу увагу в цьому відношенні заслуговують напрацювання канадського дослідника Т. Кузьо, який, наприклад, вважає, що Україна постала перед необхідністю “квадротранзиту”: державотворення, створення національної ідентичності, формування політичної нації та громадянського суспільства [14].

Проте, за нашою оцінкою, суттєвих проблем в Україні та інших колишніх радянських країнах значно більше і в даному відношенні “квадро” слід принаймні помножити на два. До особливостей посткомуністичного транзиту, згідно нашого аналізу, слід віднести:

- якісно нові (порівняно з демократизацією 1970-х рр.) суспільні пріоритети, визначені передусім неомодернізацією та вимогами інформаційного суспільства;

- порівняно з іншими країнами колишнього “соціалістичного табору” значно більший період існування влади рад (з усіма характерними ознаками і обтяжуючими наслідками);

- незавершеність процесів національної консолідації;

- необхідність системних перетворень, адже поряд з політичною демократією стоїть завдання проведення економічних реформ та становлення оновленого громадянського суспільства;

- слабкість демократичних традицій (на відміну, скажімо, від країн “третьої хвилі”, яким було властиво чергування авторитарного і демократичного правління);

- відсутність так званого “середнього класу” (передусім – “неколективізованого” селянства), який і має складати основу громадянського суспільства;

– інкорпорованість попереднім комуністичним режимом переважної більшості інтелектуальної і культурної еліти;

– під тиском ідей “соціалістичного інтернаціоналізму” значне утиснення національно орієнтованих тенденцій суспільного життя.

Деякі фахівці (зокрема, професор Пенсільванського університету М. Бернхардт), навіть виходячи лише з деяких із наведених вище факторів, акцентують увагу читачів на тому, що розвиток посткомуністичних суспільств взагалі ставить під сумнів попередні напрацювання теоретиків транзитології [12, с. 316, 317].

Вважаємо, що такі заяви не можуть ставити під сумнів наведені та систематизовані вище аргументи на користь транзитології. Водночас, немає сумнівів у тому, що еволюція політичних режимів пострадянських країн певною мірою не узгоджується з традиційними моделями транзитології. У зв’язку з цим дослідники все частіше вказують на необхідність осмислення альтернативних чи “проміжних” форм перехідних режимів.

У цьому відношенні найбільш операційно значущими, за нашим баченням, є класифікації У. Кейса та Г. О’Доннелла. Зокрема, У. Кейс розглядає “гібридні режими” у двох ракурсах: як “напівавторитаризм” (ліберальна участь без конкуруючих виборів) і “напівдемократію” (регулярні вибори, але в вони не забезпечують прихід до влади опозиції, навіть у тому випадку, коли користується підтримкою народу) [13]. Згідно ж з концепцією “делегативної демократії”, яку сформулював Г. О’Доннелл, у перехідних суспільствах політичні режими є демократичними з огляду на наявність формальних процедур, але при цьому вони не рухаються далі, в бік сприйняття принципів ліберальної (репрезентативної) демократії. До суттєвих рис цієї моделі автор також відносить наявність необхідного рівня громадянських свобод, але при цьому демократичні процедури і норми слугують не правам і свободам громадян, а інтересам верхівки [5].

Одним з найбільш важливих політичних інститутів, від стану якого залежить і успішність демократичного транзиту в цілому, вважаємо інститут парламентаризму.

Визначення тієї ролі, яку відіграють парламенти і парламентські цінності у процесі демократичного переходу, є нагальним і поки що недостатньо опрацьованим завданням суспільних наук. Відправними для аналізу в цьому відношенні слід визнати напрацювання американського соціолога Р. Дарендорфа – щодо характерних для перехідних суспільств ілюзій максимально можливого представництва [3, с. 68, 70]; його співвітчизника С. Хантингтона – щодо нагальної потреби укріплення інституту парламентаризму [9]; сербського політолога, професора Белградського університету В. Васовича – щодо загрози “надмірного парламентаризму” (споріднене з вищенаведеним твердженням

Р. Дарендорфа) та “псевдопарламентаризму” (як формального існування, але фактичної недієздатності парламентів) [2, с. 40, 41], а також російських конституціоналістів Т. Хабрієвої і В. Чиркіна – щодо розвитку парламентаризму “в обмежених формах” [8, с. 30],

Сукупно наведені висновки та зауваження знаних дослідників вважаємо своєрідними віхами в розумінні стану народного представництва в перехідних суспільствах, а допущені при цьому певні логічні та смислові протиріччя (зокрема, щодо “надмірного парламентаризму” та “обмежених форм” його розвитку) зайвий раз вказують на нагальну необхідність продовження відповідних досліджень.

За нашим структурно-логічним викладом, парламентські інститути і парламентаризм як суспільно-політичне явище фігурують в якості основного політичного інституту і стрижневого компонента кожної зі стадій транзиту.

На “старті”, як свідчить практика східноєвропейських країн, саме органи народного представництва, втративши значну міру легальності (як тих органів, що не відповідали суті народного волевиявлення, і були провідниками старого режиму), ставали чи не єдиними легітимними політичними інститутами. Необхідно також враховувати, що для перехідних суспільств, у т.ч., й України, великого значення набуває рішуче і ефективне вирішення численних проблем-супутників “переходу”. Відтак, перед парламентами в таких суспільствах стоять досить важливі завдання, які слід вирішувати ефективно і досить оперативно. Це стосується не лише звичної для парламентів законотворчої роботи, а й ефективного здійснення функцій представництва народних інтересів та установчо-номінаційної функції, значення яких різко зростає. Саме парламенти мають реабілітувати принцип народного представництва, який зазнав значного перекручення в минулі часи, а також формалізувати численні інститути та процедури, властиві демократичному суспільству.

З парламентами пов’язується і проходження всіх стадій демократичного транзиту. Спочатку в органах народного представництва консолідується політична еліта і формується відкрита політична опозиція (перша стадія). Згодом стара еліта погоджується на проведення демократичних або напівдемократичних виборів, і допускає формування багатопартійної системи (закінчення першої стадії, друга стадія). Потім відбувається процес витіснення старої еліти новою, яка приступає до здійснення важливих перетворень у політичній та економічній сферах. Важливим елементом цієї стадії є закріплення демократії через прийняття нових конституцій (третья стадія). Процес переходу, як уже підкреслювалося, закінчується стадією “консолідації демократії” (четверта стадія). Її проявом має стати достатньо гнучкий і ефективний механізм функціонування парламентської демократії. Сюди входять детально опрацьовані питання організаційної структури та усталені принципи

діяльності парламентів, унормування положень щодо формування стабільної більшості й гарантування прав парламентської опозиції тощо.

У свою чергу, стан парламентаризму вагомо вказує на розвиненість політичних інститутів, зокрема, на співвідношення формальних і неформальних інститутів. Згідно з авторськими напрацюваннями, неформальні інститути націлені на обмеження повноцінного функціонування органів народного представництва, а їх переважання в царині відносин з формальними інститутами знецінює сутність представницької демократії в цілому. Немає сумнівів і в тому, що переважання формальних інститутів є одним з вагомих аргументів на користь ефективного розвитку перехідних суспільств на засадах демократії і парламентаризму [4].

Слід також врахувати, що саме в парламентах має гармонійно поєднатись ціннісний та інституційний компоненти консолідації демократії, витлумачені, зокрема, Ф. Шміттером та Л. Сморгунівим. Немає ніяких сумнівів і в тому, що саме від розвиненості парламентаризму в кожній окремій країні залежить досягнення такого зразка.

Матеріал даної роботи надає додаткові аргументи на користь того, що транзитологія має всі якості науки, що націлена на вивчення складних суспільно-політичних процесів, властивих колишнім авторитарним країнам. Про це свідчить, зокрема, бачення перехідного суспільства як цілісної системи та структурно-функціональний аналіз його компонентів. Особливо важливим у цьому відношенні є уточнення “кінцевої мети” демократизації. Наведені в рукопису аргументи промовляють на користь того, що консолідованою демократією не може стати псевдодемократичний чи якийсь гібридний режим. Але поки що залишається відкритим питання про співвідношення консолідованої та ліберальної демократії (при їх ототоженні будь-які роздуми про мету і стадії демократичного транзиту взагалі втрачають сенс).

У дослідженні підтверджено, що посткомуністичним суспільствам властиві деякі риси, що обтяжують шлях до демократії (згідно з авторськими напрацюваннями, їх зведено до восьми основних показників). Проте зазначена обставина не може ставити під сумнів принципи теорії демократичного транзиту.

З’ясовано, що успішність демократичного транзиту безпосередньо залежить від розвиненості органів народного представництва, а парламентаризм як суспільно-політичний феномен є одним з чільних компонентів кожної з стадій демократичного транзиту.

Згідно із зазначеними орієнтирами подальші наукові пошуки мають бути націлені на уточнення ефективності демократизації українського суспільства. Причому, за нашою оцінкою, мова має йти насамперед про співвідношення формальних та неформальних інститутів, а також про вдосконалення системи народного представництва.

Література:

1. *Валерстайн І.* Демократія, капіталізм і трансформація // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 72 – 85.
2. *Васович В.* Переходы к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода-демократизации) // Вестн. Москов. ун-та. – 1998. – № 2. – С. 19 – 48. – (Сер. 18. Социология и политология).
3. *Дарендорф Р.* После 1989. Размышления о революции в Европе. – М.: Ad Marginem, 1998. – 117 р.
4. *Древаль Ю.Д.* Політична реформа: вдосконалення політичних інститутів, чи... з пастки в пастку // Віче. – 2005. – № 2 (155). – С. 7 – 9.
5. *О’Доннелл Г.* Делегативная демократия // Пределы власти. – 1994. – № 2-3. – С. 52 – 69.
6. *Растоу Д.А.* Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5 – 15.
7. *Сморгунов Л.В.* Современная сравнительная политология: Учебник. – М.: Росс. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2002. – 472 с.
8. *Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е.* Теория современной конституции. – М.: Норма, 2005. – 320 с.
9. *Хантингтон С.* Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 6. – С. 87 – 94.
10. *Шаповаленко М.В.* Чи можна вважати українське суспільство перехідним? // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2005. – № 702. – Вип. 7. – С. 13 – 21.
11. *Шмиттер Ф.* Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16 – 27.
12. *Bernhardt M.* Institutional Choice after Communism: A Critique of Theory-building in an Empirical Wasteland East European Politics and Societies. – 2000. – Vol. 14. – № 2. – P. 316 – 347.
13. *Case W.* Can the “Halfway House” Stand? Semidemocracy and Elite Theory in Three Southeast Asian Countries // Comparative Politics. – 1996. – Vol. 28. – P. 437 – 464.
14. *Kuzio T.* Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? // Politics. – 2001. – Vol. 21. – № 3. – P. 168 – 177.

Надійшла до редколегії 1.02.2008 р.